

Dr. Borbély-Pecze Tibor Bors – Gyöngyösi Katalin – Juhász Ágnes

Az életút-támogató pályorientáció a köznevelésben (2. rész)

Pályorientációs szakpolitika – alapelvek és javaslatok

ÖSSZEFOGLALÓ

Cikkünk első részében, amely az előző lapszámban megjelent a hazánkban széles körben alig ismert *életút-támogató pályorientáció* (lifelong guidance, LLG) bemutatásával foglalkoztunk, egyben összevetve ezt a megközelítést a magyarországi pályorientációs hagyománnyal. Mint arra igyekeztünk rámutatni, az életút-támogató pályorientáció egyszerre jelent oktatáspolitikai szemléletmódot, köznevelési alrendszert és pedagógiai tevékenységet, amely napjaink gazdasági, munkapiaci kontextusában képes elősegíteni a felnövekvő és már felnőtt állampolgárok és munkavállalók sikeres, élethosszig tartó életpálya-építését. A sorozat második része az életút-támogató pályorientációnak a hazai köznevelésbe történő beépítésére vázol fel lehetséges forгатókönyveket és tesz javaslatokat.

Alapfogalmak, alapelvek

Tanulmányunk első részében bemutattuk a nemzetközi-európai szakmai fejlődési trendet évek óta meghatározó „*életút-támogató pályorientáció*” (angolul: lifelong guidance) koncepcióját, valamint kiemeltük a pályorientáció hazai történetéből a legfontosabb álmomásokat. Ismertettük a hazai pályorientációs szabályozás és gyakorlat főbb jellemzőit, vázoltuk jelenlegi helyzetét, különös figyelmet fordítva ennek a köznevelést érintő és arra hatást gyakoroló vonatkozásaira.

Az életút-támogató pályaaorientációs megközelítés lehetővé teszi e terület alkalmazkodását azokhoz a változásokhoz, amelyek a társadalom, a gazdaság és munkapiac működésében és szükségleteiben végbementek. A technológiai fejlődés, a felgyorsult gazdasági folyamatok következtében a lineáris pályafutás, az „egy szakma – egy munkahely” típusú foglalkoztatás visszaszorult, előtérbe került az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) és szakmai fejlődés (continuous professional development) gazdasági szükséglete és egyéni lehetősége. A folyamatosan alakuló munkaerőpiac az egyénektől alkalmazkodóképességet igényel, amelyet egyre gyakrabban próbára is tesz. Az alapvető kompetenciák és a szakmai tudás megszerzésén túl az állampolgárok és munkavállalók számára szükségessé válik, hogy képesek legyenek szakmai pályájukat – ennek részeként tanulmányaikat is – konstruálni, azaz megtervezni, majd folyamatosan újratervezni, az előre nem prognosztizálható, ám valamilyen formában mégis bekövetkező technológiai, gazdasági és politikai változásokhoz alkalmazkodva.

Az életút-támogató pályaaorientáció *azon tevékenységek összességét fedi le, amelyek képessé teszik az állampolgárokat arra, hogy saját tanulási, munkavállalási életútjukat felépítsék, majd újragondolják.* Ehhez a feladathoz az *életpálya-építési kompetenciák*¹ korai elsajátítása és az életút során karbantartása, fejlesztése segíti hozzá őket.

Az életút-támogató pályaaorientációs tevékenységek körébe tartoznak az *információszolgáltatás, valamint a pályatanácsadás egyéni és csoportos formái, ide értve az önálló pályavitelre felkészítő életpálya-építési készségek iskolai fejlesztését is.*

A társadalmilag hasznos és a tanuló és családja szempontjából eredményes életút-támogató pályaaorientáció nem képzelhető el a pedagógusok szerepének újragondolása és a *helyi társadalom* szereplőinek bevonása nélkül. A helyi társadalom, az iskola és a pályaaorientáció kapcsolata sokkal többet jelent, mint a vállalatok szerepvállalását az iskolai orientációs tevékenységben, hiszen a helyi társadalom az a köztes szint, amely az egyén és a társadalmi egész között érdekeket, értékeket, tradíciókat őriz és közvetít (Böhm, 2003).

A cikkünk második részében megfogalmazott javaslatcsomag a köznevelésre mint társadalmi alrendszerre koncentrál, de fontos kiemelnünk, hogy az életút-támogató szemlélet jegyében a pályaaorientáció igazi horizontális, ágazatközi kormányzati szakpolitikaként, sőt társadalompolitikai témaként értelmezhető. Az egyes társadalmi alrendszerek (pl. köznevelés, közművelődés, szakképzés, munkaügy, ifjúságpolitika) összekapcsolása az egyéni pályafutás folyamán a pályaaorientáció személyes hozamán keresztül nyer legitimitást, miközben szolgálja e részrendszerek működésének szakpolitikai szintű jobbítását, reformját is.

1 Az egyéni életpálya sikeres és *folyamatos* alakításához, menedzseléséhez megfelelő *tudásra és készségekre van szükség.* E készségeket és ismereteket nevezzük összefoglaló szakkifejezéssel *életpálya-építési kompetenciáknak* (angolul career management skills, rövidítve CMS). Az életpálya-építési kompetenciák magukban foglalják a szakmai pályák, a munka világának ismeretét, az abban való eligazodáshoz, az álláskereséshez és munkahelymegtartáshoz szükséges készségeket; az önismeretet és a képességet az önismeret és a pályák világának összekötésére; a saját pályaterv megvalósításához szükséges tanulási utak, képzési lehetőségek ismeretét; a képességet a képzési, munkapiaci, társadalmi információk megszerzésére, értelmezésére, a döntések előkészítésére, valamint a döntések és a változások következményeinek kezelésére.

A szakpolitikával szembeni elvárások

Cikkünk első részében foglalkoztunk a pályaeorientációs szakpolitikák nemzetközi trendjeivel, az OECD és az Európai Bizottság vonatkozó ajánlásaival, és áttekintettük a hazai helyzetet. Megállapítottuk, hogy míg a nemzetközi tendencia az *ágazaton áttívelő életút-támogató pályaeorientációs szakpolitikák létrehozására való törekvés*, Magyarországon még hiányzik a *tanulás és a munka világát összekötő*, ugyanakkor az *egész életen át tartó tanulás* perspektíváját és az egész szakmai pálya sikeres vezetéséhez szükséges *egyéni készségfejlesztést* középpontjába helyező, koherens pályaeorientációs szakpolitika.

Egy új szakpolitika kialakításánál számba kell vennünk, milyen kört érinthetnek annak intézkedései, milyen rövid- és hosszú távú érdekeket, igényeket kell figyelembe venni, összeegyeztetni. A pályaeorientációs szakpolitika esetén elsősorban az *állampolgárok* és a *munkaerőpiac* igényeire szükséges figyelni, de a pályaeorientációban érintett *társadalmi alrendszerek* – esetünkben elsősorban a köznevelés – sajátos érdekeit, valamint a fenntarthatóságot, a gazdasági-társadalmi innovációt támogató *költségvetési szempontokat* sem hanyagolhatjuk el.

Azt, hogy az *állampolgároknak* mennyiben érdeke az életút-támogató pályaeorientáció előtérbe kerülése, a korábbiakban részletesen kifejtettük. A *megfelelő pálya, tanulási út* megtalálása, fejlesztése vagy szükség szerint megváltoztatása elősegíti a munkaerő-piaci boldogulást, az egész életen át tartó tanulást lehetővé tevő *életpálya-építési készségek megszerzése* nagymértékben javítja az egyén munkaerő-piaci pozícióját és életminőségét.

Az oktatás felhasználói (gyerek, szülő) részéről a pályaeorientáció területén az *eligazodás és az identitáskeresés (pályakép) igénye* jelentkezik szembetűnően. Tisztázandó kérdéseik vannak a pályaválasztással, önmagukkal, a pályák, foglalkozások tartalmával, a pályákhoz kapcsolódó életmódokkal, a tanulói utakkal, iskolatípusokkal, a konkrét képzési lehetőségekkel, az adott végzettségekkel elérhető munkaerő-piaci lehetőségekkel kapcsolatban. A szakpolitika feladata, hogy *biztosítsa ezeken a pontokon a megfelelő információt és humán támogató, pedagógiai és egyéb tevékenységeket*, valamint emellett garantálja az állampolgárok *hosszú távú érdekeit szolgáló pályaeorientációs szolgáltatásokat is*, mint amilyen az életpálya-építési készségek fejlesztése.

A másik érdekelt szereplő, a *munkaerőpiac* ellentmondásos igényeket támaszt a pályaeorientációval szemben. *Hosszú távon* – mint az az OECD (2004a,b) és az Európai Unió (*Európai Tanács*, 2004, 2008; *Sultana/CEDEFOP*, 2004) szakanyagaiból is kiténik – a gazdaságnak, s így a vállalkozásoknak is az az érdeke, hogy a munkavállalók képesek legyenek a technológiai és piaci változásokhoz, a munkahelyi környezethez való *alkalmazkodásra*, az élethosszig tartó tanulásra, és a *jólétet* (well-being) megalapozó, önmaguk által „teljesnek” tekintett pályafutáshoz alkalmazható életpálya-építési készségekkel is fel legyenek vértézve – mindennek köszönhetően pedig tartósan foglalkoztathatók, tovább- vagy átképezhetőek legyenek. Az *életpálya-építési kompetenciák* elsajátítása és egy életen keresztül történő gyakorlása hozzájárul a *munkaerő-kereslet és -kínálat gyorsabb egymásra találásához és a társadalmi-gazdasági innováció fenntartásához*.

Ugyanakkor, ezzel ellentétes közvetlen elvárásként, az egyes vállalkozások és a munkáltatók képviselői a pályaaorientációtól – és általában az oktatástól – gyakran *inkább rövid távú érdekeik, aktuális munkaerő-szükségletük kiszolgálását várják.*

A szakpolitikának – a gyermekek érdekeinek elsődlegességét szem előtt tartva – törekedni kell *a munkaerő-piaci tendenciák figyelembevételére*, a vállalkozók munkaerővel szembeni igényeinek megismerésére és közvetítésére. *A köznevelésben azonban nem lehet a pillanatnyi munkaadói érdekek közvetlen és gyors kiszolgálása a pályaaorientáció feladata.* Az oktatás tartalmától, minőségétől, a megszerzett ismeretek alkalmazásától függ a társadalmi együttélés minősége és a munkapiac harmonikus működése. Senkit sem lehet távol tartani a személyisége folyamatos fejlődését támogató pedagógiától (holisztikus pedagógiai szemlélet), amelyet közpénzből szükséges elérhetővé tenni minden fiatal és családjaik számára.

Harmadik szereplőként az *érintett ágazatok és alrendszerek* különböző, és esetenként egymással ütköző érdekeivel kell számolni. Az oktatási ágazat esetén nem tekinthetünk el attól, hogy az ágazaton belül az *egyes alrendszerek érdekei* sem mindig azonosak. A szakképzés, a felsőoktatás, a felnőttképzés, a nem szakmai közoktatás mindegyikének érdeke saját résztvevőszámának növelése, személyi, intézményi kapacitásának kihasználása, így feltételezhető, hogy az ezt segítő pályaaorientációs szabályozást támogatja. Ugyanezen okból az egyes alrendszerek ellenérdekeltté válhatnak a költségvetés és az állampolgárok szempontjából leginkább hatékony, ágazatoktól független pályaaorientációs információnyújtás és szolgáltatási rendszer létrehozásában. Mindennek kezelésére az ágazatokat átfogó életút-támogató pályaaorientációs szakpolitikának figyelmet kell fordítania.

A pályaaorientáció mint társadalmi alrendszereken átívelő szakpolitika

Az állampolgárok, a társadalom és a gazdaság hosszú távú érdekeit szolgáló, az egyes részérdekek által nem dominált, a sokféle és egyben összehangolt szolgáltatást bárki számára elérhetővé tévő pályaaorientációs rendszer létrehozása és működtetése olyan szakpolitikát igényel, amely átível az érintett ágazatokon és szereplőkön, és egységbe képes foglalni azokat (*Európai Unió Tanácsa, 2004; ELGPN, 2012*).

Korábban kifejtettük: az életút-támogató pályaaorientáció *számos szakterület* – a köz- és felsőoktatás, a felnőttképzés, a foglalkoztatás, a szociális szféra, a közművelődés – rendszerben kezelését és együttműködését feltételezi, mind az *információgyűjtés és megosztás*, mind a *támogató tevékenységek, szolgáltatások* szempontjából. Az életpálya-építési készségek például megalapozódhatnak a köznevelésben eltöltött évek során, de használatukra, továbbfejlesztésükre a többi alrendszerben is szükség van. Ha ezek az alrendszerek egymást támogatják, elősegítik az egyén pályaadaptabilitásának, azaz az életpálya során bekövetkező változásokhoz való alkalmazkodási képességének javítását is.²

2 A pályaadaptivitás fogalmát bevezető életpálya-építési elméletet (CCT) (*Savickas, 2002*) cikkünk első részében ismertettük.

A *támogató szolgáltatások* terén az ágazatokon átívelő megközelítés, illetve a gyakorlatban az ágazatok közötti együttműködés és feladatmegosztás *növeli a hatékonyságot*. Az egyes területek, ágazatok önmagukban jóval kevesebb anyagi és humán erőforrással, eszközrendszerrel rendelkeznek a pályaeorientációs szolgáltatások működtetésére, mint egy összehangolt rendszer, amelyben a feladatok eloszlanak és egymást kiegészítik. (Egy gyakorlati példa: számos európai ország, így Skócia, Dánia, Finnország, Wales ma már a nemzeti alaptantervekben meghatározott módon, az iskoláskor kezdetétől a munkaerő-piaci kilépésig, évfolyamonként gondozott tanulási és pályatervet készített a tanulókkal és szüleikkel. Ennek az egyes életkorokban keletkező elemeit az évek során a tanulók ún. *pályaportfólióba* gyűjtik, rendezik. Az alrendszerek egymásba fonódása lehetővé teszi ennek a portfóliónak a használatát a köznevelésből való kilépés után is, ami elősegítheti akár a sikeres szereplést az állásinterjúkon.) A rendszerszerű összehangolással egyben elkerülhető, hogy átfedések vagy egyáltalán nem lefedett területek alakuljanak ki.

Különösen szembevetendő a horizontális megközelítés haszna a pályaeorientációs szolgáltatások között alapvető jelentőségű *tájékoztatás* esetén. A köznevelési vagy a felsőoktatási rendszer felépítésével, az épp elérhető tanulmányi utakkal, ill. a foglalkoztatási kilátásokkal, a munkavállalással vagy pályamódosítással stb. kapcsolatos információk folyamatosan változhatnak, különböző források sokaságán keresztül érhetőek el, nem feltétlenül a laikus nyilvánosság számára érthető formában. Az információk összegyűjtése, a hitelességük ellenőrzése, valamint elérhetővé tétele az érdeklődők széles köre számára az egyes ágazatokat átfogva oldható meg a legeredményesebben, állami szerepvállalással.

Az ágazatok, alágazatok közti együttműködésre alapozott rendszer a felhasználók számára is előnyös, hiszen így *egyszerűbb az eligazodás, a tájékozódás*. (Gondoljunk például arra, hogy egy érettségi előtt álló fiatal előtt a felsőoktatás, a közoktatási vagy a felnőttképzési szakképzés és a munkaerőpiacra való belépés lehetőségei, akár egyszerre felmerülő alternatívákként is, nyitva állnak.)

Az ágazatokon átívelő, állami szintű pályaeorientációs szakpolitika kialakításának és egy integrált rendszer működtetésének előfeltétele, hogy *az egyes ágazatok, szakterületek működésében is megtaláljuk a pályaeorientáció szerves helyét*, és gondoskodni kell annak érdemi, tartós beágyazásáról. Ez igaz a köznevelés szakterületére is.

A köznevelés az a terület, ahol *a legkorábban, a leghatékonyabban és a legszélesebb körben lehetséges pályaeorientációs szolgáltatást nyújtani, az életpálya-építési készségeket fejleszteni*. Ennek ellenére az oktatáspolitikában a pályaeorientáció kérdései marginális jelentőségűek voltak mindeddig; ezen a téren ma Magyarországon a pályaeorientációs szakpolitika kialakításának jelentős újításokat kellene hordoznia.

Az életút-támogató pályorientációs megközelítés jelentősége a köznevelés egésze számára

Mint cikkünk első részében kifejtettük, a pályorientáció új szemléletét a munkaerőpiac szerkezetének, kiszámíthatóságának, a munkavállalókkal szembeni elvárásoknak, a technológiai váltás sebességének radikális megváltozása kényszerítette ki, amelyek minden eddigi történelmi kornál erősebb alkalmazkodási készséget várnak el minden állampolgártól. A megváltozott körülmények igénylik a képességet az önálló és folyamatos tájékozódásra, a változások elviselésére, megértésére és megfelelő kezelésére, a többszöri döntéshozatalra, valamint megkövetelik a különböző helyzetekben alkalmazható „puhább” munkavállalói készségeket.

Ezek a változások és igények az oktatási rendszer egészét, s annak egyes alrendszeit is kihívások, új feladatok elé állítják. Ebből következően *a korszerű megközelítésű életút-támogató pályorientáció szemléletének elterjedése az oktatás modernizációjában is szerepet játszhat*. Erősítheti a *személyközpontú*, a lexikális ismeretekkel szemben *a készségfejlesztésre* nagyobb hangsúlyt fektető pedagógiai gyakorlatot. Egyes európai országokban (Finnország, Ausztria, Dánia, az Egyesült Királyságban Skócia és Wales) az életút-támogató pályorientáció, az életpálya-építési készségek mentén kezdtek hozzá az *oktatási rendszer átalakításához* (Borbély-Pecze, 2010b, 2011; SDS, 2012). A várakozások szerint ez rugalmasabb, átjárhatóbb, az egyéni tanulói utakat támogató oktatási és ezen keresztül munkaerő-piaci rendszerek kialakítását eredményezheti.

A megújított pályorientációs felfogás befogadása hozzájárulhat az *iskolák nyitására* az iskolán kívüli helyi és tágabb társadalmi, gazdasági környezet irányába, segíthet közelebb hozni az oktatási rendszerhez az iskolák falain túli világ elvárásait, és előmozdítani olyan pedagógiai innovációkat, amelyek ezek figyelembevételét elősegítik, a rájuk való reagálás képességét megerősítik. Az oktatási intézmények együttműködése a közösséggel, a helyi partnerekkel a tanulási, tapasztalatszerzési lehetőségeket új elemekkel bővítheti.

Az ágazatokon, alrendszeren átívelő pályorientációs gondolkodás segíthet abban, hogy feltárjuk az *egyes oktatási alrendszerek – közoktatás, szakképzés, felsőoktatás, felnőttképzés – egymáshoz illeszkedésének* problémáit, megoldandó kérdéseit. (Ilyen kérdés például az iskolarendszerű és a felnőtt szakképzés viszonya, az iskolatípusok közötti váltás problémái, a továbbtanulási döntéseket nehezítő információhiány stb.)

A köznevelésbe megfelelően beépülő pályorientáció a *méltányosság, az esélyegyenlőségek csökkentése* szempontjából is nagy jelentőségű. Az alacsonyan iskolázott, illetve a munkaerőpiacról kiszorult szülők gyermeküknek a pályorientációs kérdésekben az eligazodáshoz támogatást, illetve szakmai pályafutásukhoz személyes mintákat általában kevéssé tudnak nyújtani, ráadásul a hátrányos helyzetű családoknak mind a szolgáltatásokhoz való hozzáférése, mind érdekérvényesítő képessége alacsonyabb. A pályaválasztáshoz, a középfokú továbbtanuláshoz kapcsolódó hazai kutatások tanúsága szerint a tanulók társadalmi tőkéje (információs csatornák száma, tanuláshoz való viszony) nagymértékben befolyásolja az iskola- és pályaválasztást (Lannert, 2004). Így a hátrányos

helyzetből induló gyerekeket elérő, célzott pályaeorientációs támogatás – különösen, ha ebbe a szülőket is bevonják – hatványozottan megtérülhet.³

A pályaeorientáció jól szolgálhatja a *korai iskolaelhagyás*, *lemorzsolódás* megelőzését, csökkentését is az önismeret fejlesztésével, a tanuló képességeinek, érdeklődésének, lehetőségeinek megfelelő szakma, képzési út megtalálásának segítségével, „a hamis elvárásokon vagy elégtelen információ alapján alapuló rossz döntések” számának csökkentésével (az *Európai Unió Tanácsa*, 2011).

Az életút-támogató pályaeorientáció szemléletét az *iskolaszerkezeti döntéseknél* is érdemes alkalmazni, mivel az iskolaserkezet határozza meg, mikor kell a tanulóknak szakterületet, szakmát választani, a továbbtanulás lehetőségét befolyásoló, a későbbi pályafutást meghatározó döntést hozni. A megfelelő pályaválasztási döntés feltétele a *pályaválasztási érettség* (Rókusfalvy, 1969), amelynek elérésével a személy képessé válik olyan pálya választására, ami mind a személyiségének, mind az elhelyezkedési lehetőségeknek megfelel. A pályaválasztási érettség elérését ugyan elősegíti a pályaeorientáció, de az általában csak bizonyos életkor után alakul ki. A pályalélektani kutatások ezt az életkort 16-20 éves kor közé teszik (Szilágyi, Völgyesy, 1998). A pályaválasztási érettségre az általános képzés és a szakmai képzés határára kellene, hogy eljusson a tanuló. Mivel a megfelelő választás mind a szakmai képzésben való sikeres részvétel, mind a későbbi szakmai beilleszkedés előfeltétele, a pályaválasztási érettség elérése előtti, később csak nagy befektetések árán korrigálható döntési kényszer károsan befolyásolhatja a későbbi életpályát.

Javaslatok I. – Elvek egy életút-támogató pályaeorientáció bevezetéséhez a köznevelésben

Az eddigiek alapján kimondhatunk néhány olyan alapelvet, amelyet egy új pályaeorientációs szakpolitika és rendszer kialakításához mindenképpen érdemes figyelembe venni.

- A változtatások előfeltétele a *korszerű elméleti alapok*, a *nemzetközi tendenciák és szakpolitikai környezet*, a *külföldi és a hazai tapasztalatok ismerete*. Az elméleti megalapozottság, a jó gyakorlatok adaptációja, beépítése a hazai gyakorlatba jelentősen növelheti az eredményesség és fenntarthatóság valószínűségét.
- A *folymatelvűség* jegyében az egyetlen döntési ponton nyújtott támogatás helyett az aktív felnőttkori pályafutást, munkaerő-piaci részvételt megalapozó tudás és készségek elsajátítására kell törekedni. Ez felel meg az „egy élet – egy szakma” gyakorlatát felváltó „egész életen át tartó tanulás” követelményének, az egy adott munkahely biztonságára való törekvést felváltó, a változások elviselését, menedzselését

3 Megjegyzendő, hogy a modern társadalmi munkamegosztásban, annak bonyolultsága, roppant gyors és erőteljes változása okán a pályaeorientációs tevékenységek iránti igény még azoknál a családoknál is számottevő, ahol magas a társadalmi tőke szintje, hiszen a társadalmi munkamegosztás modern világának bemutatása-megismertetése, az ahhoz való személyes viszony kialakítása (pályakép) ma már meghaladja a magas társadalmi tőkével rendelkező családok lehetőségeit is.

célul tűző „rugalmas biztonság” elvének, amely egy munkavállalói életpálya során több munkahelyet és többféle munkatevékenységet feltételez.

- *Törekedni kell a szülők bevonására a fiatalokat érintő pályaeorientációs tevékenységekbe. A szülők célzott tájékoztatása és saját életpálya-építési készségeik fejlesztése különös figyelmet kell, hogy kapjon, figyelembe véve azt a tényt, hogy az ő személyes példájuk és az általuk nyújtott segítség, iránymutatás gyermekeik tájékozódására és döntéseire meghatározó befolyással lehet.*
- *A pályaeorientációban érdekelt területeket, társadalmi alrendszereket együttesen szükséges kezelni, különös hangsúlyt fektetve az oktatás alrendszerei közötti és az oktatási és a munkaügyi intézményrendszerek közötti kapcsolatokra és együttműködésre, de nem feledkezve el a szociális, a közművelődési területről és a civil szféráról sem.*
- *Párhuzamos és összehangolt fejlesztésekre van szükség az életút-támogató pályaeorientációs rendszer kialakításának és működtetésének teljes vertikumán. Ide tartozik a szakpolitikai keretek kidolgozása, a szakpolitikai megvalósítást és koordinációt biztosító menedzsment kialakítása, a szolgáltatásokat biztosító intézményrendszer létrehozása és működtetése, a benne dolgozó szakemberek létszámának meghatározása és szakmai felkészítésük. Egyes részterületek fejlesztése a megfelelő kontextus és feltételek megteremtése nélkül nem tud tartós és működőképes megoldásokat garantálni. (Pl. pályaeorientációs szolgáltatás nyújtására alkalmas tanácsadó szakemberek képzése önmagában nem elegendő, ha pályázati kereteken kívüli folyamatos foglalkoztatásuk jogszabályi-anyagi-intézményi feltételei a későbbiekben nem megoldottak.)*
- *Többszintű szolgáltatási rendszerben szükséges gondolkodni. Mint azt cikkünk első részében részletesen kifejtettük, az életút-támogató pályaeorientációs szolgáltatás-nyújtás, készségfejlesztés – akár egyszerre is – több szinten zajlik, s nem mindig, nem mindenkinek van szüksége az összes szinten elérhető szolgáltatásokra. Az esetek legnagyobb részében nincs szükség költséges pszichológiai tanácsadásra, az esetek egy részében pedig akár speciális végzettségű tanácsadó szakemberrel való találkozásra sem, elegendő az önálló vagy – megfelelő pályaeorientációs alapsmeretet biztosító tanárképzés esetén – a tanár által segített informálódás, önismeret- és kompetenciafejlesztés, valamint a pályaismeret bővítése. Az egyes támogatási szinteken elérhető szolgáltatások arányát, nagyságrendjét az igények figyelembevételével szükséges alakítani. A tervezéskor figyelembe veendő az egyes szintek szolgáltatóitól elvárt, eltérő szakmai kompetenciaszintek, valamint a különböző szintű szolgáltatások igénybevételenek eltérő fajlagos költségei.*
- *A pályaeorientációs rendszer működésének folyamatos monitorozása, az eredmények visszacsatolása, a ráfordítások hasznosulásának nyomon követése együttesen képesek csak azt biztosítani, hogy a felépített rendszer működéséről, annak eredményességéről hiteles tudással rendelkezünk, és ennek alapján lehetőségünk legyen alakítani, továbbfejleszteni azt (tényeken alapuló szakpolitika – evidence based-policy). Az e cél érdekében végzett szakpolitikai elemzések és alap kutatások teszik lehetővé a pályaeorientációs rendszer társadalmi, gazdasági és tanulási kimeneteinek, az eredményeknek és hatásoknak a mérését és értékelését.*

Javaslatok II. – Összetevők egy életút-támogató szemléletű köznevelési pályaorientációs rendszerhez

Egy pályaorientációs rendszer és az oktatáspolitikán belüli pályaorientációs szakpolitika újjáalakításához bizonyos „összetevők” biztosítása elengedhetetlen. Ezeket az alábbiakban összegezzük.

1. Humán erőforrás

A jól működő oktatás és ezen belül a jól működő pályaorientációs tevékenységek fundamentuma a felkészült szakember. Bár a pályaorientáció a rendszerváltás óta kiadott összes oktatáspolitikai keretszabályozásban szerepelt, a tényleges megvalósításhoz *eddig még sohasem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű humán erőforrás.*

Az oktatást érintő pályaorientációs tevékenységek szempontjából a szakemberek két különböző csoportjáról beszélhetünk: a) *tanítókról és tanárokról* és b) *speciálisan képzett pályaorientációs tanácsadókról* (akik többnyire nem pszichológusok). Az egyes csoportok pályaorientációs szerepe és felkészítésének mikéntje attól függ, hogy a pályaorientáció rendszerében egymáshoz képest milyen feladatokat és milyen munkamegosztásban látnak el.

A nemzetközi gyakorlatban *az iskolai pályaorientációs tevékenység szervezésének három, különböző humán erőforrás-szükségletű módja* valósul meg.

Az első modell a kereszttantervi fejlesztésre épít (ezt tükrözték a 2004 és 2008 közötti, uniós társtámogatású Nemzeti Fejlesztési Terv HEFOP programjai, és lényegében ezt a szemléletet tükrözik a Nemzeti alaptantervek és az általános és középiskolai keret-tervek is). Ebben az esetben *a szaktanárok/műveltségterületi tanárok saját szakterületükbe ágyazva foglalkoznak a pályaorientációval is.* E modell sikerességének feltétele, hogy minden tanár kapjon *a feladatnak megfelelő pályaorientációs felkészítést,* vagyis a tanárképzésnek kötelező eleme legyen a megfelelő mennyiségű pályaorientációs kredit megszerzése, a már dolgozó tanárok pedig érdemi, kellő mélységű továbbképzést kapjanak. Ez biztosítja azt, hogy rendelkezzenek a pályákkal, szakmákkal, képzési utakkal, a munka világával kapcsolatos alapismeretekkel, e területeken az önálló ismeretszerzéshez szükséges készségekkel és forrásismerettel, elfogadják a tanácsadás etikai normáit, képesek legyenek a csoportos pályatanácsadásra. A felsőoktatásban, kutatásban ez azzal a nyereséggel is járhatna, hogy *a pedagógián belül megerősödik a pályaorientáció egyetemi, kutatói háttere.*⁴

A mai magyar valóságban ez a modell nem látszik megvalósíthatónak. A pedagógusok jelenlegi előképzettségét figyelembevéve ilyen irányú munkájukat nem szabad magára

⁴ Ez egyben hozzásegíthetne ahhoz, hogy a *neveléstudomány* – összhangban az elmúlt 40 év szakmai fejlődésével – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően Magyarországon is szakterületéhez tartozónak, és ne elsősorban a pszichológia, s azon belül az iskola- vagy munkapszichológia témájának tekintse a pályaorientációt.

hagyni, szükség van az iskolában elérhető szakképzett pályatanácsadókra is, akik a gyerekek és szülők támogatása mellett a tanárok támogatását is elláthatják.

A **második modellben** nem a tanároké a főszerep. Az iskola kiegészítő személyzetet kap, akár pedagógiai, akár pszichológiai vagy szociális végzettséggel, akik a tanításban többnyire nem vesznek részt (ezzel kiküszöbölve az osztályozó tanár vs. támogató szakember problematikát), és minden nagyobb iskolában vagy iskolakerületben elérhetőek. Fontos, hogy a pedagógusok munkáját támogató személyzet napi szinten részt vesz az iskola életében, speciális pályaaorientációs szaktudással rendelkezik (pályaismeret, képzési utak ismerete, a gyerek önismeretének és pályák világának összekötése), s mindezek mellett kellő időt tud a gyerek, szülő megismerésére fordítani. Tehát jellemzően ebben az esetben sem egyetlen alkalmon, interjú alapon alapul a pályaaorientációs támogatás. E szakemberek jellemző munkamódszere a célzott, közvetlen tanácsadás helyett a nondirektivitás, a „rávezetés”, a gyerek próbálkozásainak támogatása, összhangban a fiatal személyiségérésével. (Ezt a második modellt követte 2003-tól a dán közoktatás, ahol a pályaaorientáció egyben a korai iskolaelhagyás megelőzéséhez és a gyermekvédelem hatékonyabb működéséhez is hozzájárul⁵ [Borbély-Pecze, 2010].)

A második modell választása esetén a tanárok szerepe a mai Nat-ban foglaltakhoz képest is szolidabb lenne, feladatuk lényegében saját szaktárgyuk, műveltségterületük tanítása maradna, a pályaaorientációs munkát a pályatanácsadók végeznék. Ez a szerep az első modellbeli tanárszerepnél közelebb áll azokhoz a kompetenciákhoz, amiket a magyar tanárképzésben meg lehetett és jelenleg meg lehet szerezni.

A **harmadik, vegyes modellben** a pedagógusok kapnak bizonyos felkészítést a feladatokra, ugyanakkor bizonyos számú pályaaorientációs tanácsadót is telepítenek az iskolákhoz. A tanulókkal, szülőkkel való foglalkozás feladatát a kétféle szakember megosztja, emellett a tanácsadók a tanárok pályaaorientációs tevékenységét is támogatják. A vegyes modellben a tanár feladata lehet a tanórai ismeretátadás, készségfejlesztés, illetve a tanórán kívüli pályaaorientációs tevékenységek szervezése, koordinálása, amíg a szakképzett pályamunka tanácsadó feladata az egyéni és csoportos pályatanácsadás. A tanári tevékenység így a mai laikus információnyújtástól egy, a tanulók életpálya-építési kompetenciáinak fejlődését támogatni képes, pedagógiai megalapozottságú tevékenységgé válhatna, amelyet a szakképzett tanácsadók támogatnak. Ez a megoldás lehetőséget ad a NAT által preferált tantárgyközi megközelítésre, arra, hogy a tanárok saját óráikba beépítsenek pályaaorientációs elemeket. Ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy azokat a foglalkozásokat, amelyekre a tanárképzés és -továbbképzés nem készít fel, a megfelelő szakértelemmel rendelkező tanácsadókra bízzák.

5 Dániában önkormányzati fenntartású ifjúsági központok pályaaorientációs munkatársai foglalkoznak kötelező jelleggel a 6–10. osztályosokkal. Ugyanakkor a központok hivatalból értesítést kapnak minden 15–17 év közötti fiatalról, aki az alapfok elvégzése után nem iratkozik be középfokú képzésbe. Őket és családjukat felhívják vagy szükség szerint személyesen felkeresik, és személyre szabott képzési-továbbtanulási tervet készítenek velük. Szintén kötelező felvennie a kapcsolatot a központokkal minden olyan 25 év alattinak, aki nem tanul és nem dolgozik.

Magyarországon a rendelkezésre álló humán erőforrásnak megfelelően *a harmadik modell megvalósítását tartjuk a leginkább reális lehetőségnek.*

Mindhárom modellben kombinálni lehet a pályaorientációs munkát iskolán belüli és iskolán kívüli kiegészítő tevékenységekkel (pályákat bemutató szülői értekezlet, szakmák színháza, különféle profilú munkahelyek meglátogatása és helyszíni bemutatása,⁶ pályaválasztási kiállítás stb.), amelyek rendezésében mind a pedagógus, mind a tanácsadó aktív szerepet vállal.

A pályaorientáció sikerességét elősegíti, ha a helyi tantervek – a merev osztálystruktúrák oldásával – lehetővé teszik olyan *választható tárgyak, fakultációk* felvételét, amelyek *az egyes munkatevékenységek megismerését* segítik elő. Ugyancsak hasznos, ha az iskola, a szabályozás támogatja, bátorítja a választható, valamilyen szakmai jellegű tapasztalatot lehetővé tévő önkéntes munkákat, társadalmi tevékenységeket, nyári munkavállalást.

Mindhárom modell sikerességének elengedhetetlen feltétele, hogy az iskolában pályaorientációval foglalkozóknak – akár tanárok, akár pályaorientációs tanácsadók – speciális problémák felmerülése esetén *legyen kihez fordulniuk információért vagy módszertani tanácsért*, illetve azokat, akiknek nem elegendő az általuk nyújtható szolgáltatás, lehetőségük legyen *továbbküldeni az adott területen kompetens szakemberhez* (tanácsadás és iskolapszichológia specializáción végzett vagy munka-szakpszichológushoz, rehabilitációs szakemberhez, fejlesztőpedagógushoz, gyógypedagógushoz, orvoshoz stb.). Ennek érdekében a pályaorientációs rendszer szerves része kell, hogy legyen megfelelő számú, *magas szintű, illetve speciális szakértelemmel rendelkező szakember*, akik szükség szerint az iskolában pályaorientációval foglalkozók rendelkezésére állnak.

2. Szabályozás

A pályaorientáció köznevelési szabályozását bonyolítja, hogy ez a szakterület *„átnyúlik” az oktatás egyes alrendszerain (közoktatás, szakképzés, felsőoktatás, felnőttképzés) és „kitüremkedik” a munka világába.* Ebből következően az életút-támogató pályaorientáció szabályozó és finanszírozási rendszereit a társadalompolitika, valamint az egyes szakpolitikákban átvezetett horizontális szakpolitika alakítási elvei mentén érdemes végiggondolni (Princzinger, 2009).

Az életút-támogató pályaorientáció számára megfelelő szabályozási környezet kialakításakor az alábbi szempontokat érdemes figyelembe venni:

- Az oktatás egyes területeit szabályozó törvényekben, valamint a foglalkoztatási és szociálpolitikai terület jogszabályaiban *ugyanaz kell, hogy legyen az életút-támogató pályaorientáció megnevezése és értelmezése (definíciója).* Így lehet megteremteni

6 Ide tartozik a sokak által ismert „üzemlátogatás”, amelynek keretében jellemzően az ipari vagy mezőgazdasági szektorban működő, termelő-feldolgozó vállalatokat keresnek fel tanulócsoportok. A munkahely-látogatások tervezésénél napjainkban fontos figyelembe venni a munkahelyek sokféleségét. Az ipar és a mezőgazdaság mellett a fejlett társadalmakban előretörő és egyre több embert foglalkoztató szolgáltató szektor, a különféle szektorokon belül a kis- és középvállalkozások, az állami vagy magán nagyvállalatok, a nemzetközi cégek, a közszféra intézményrendszere egyaránt a munka világának részei, eltérő jellemzőkkel és szakmai lehetőségekkel.

a kiépítendő rendszer átjárhatóságát és kialakítani a pályaorientáció *ágazatokon átívelő (horizontális) és életút-támogató (longitudinális) jellegét*. Az egységes értelmezésnek megfelelően szükséges *összehangolni* a különböző szektorok pályaorientációról rendelkező, azt érintő jogszabályait.

- A konkrét és nyomon követhető megvalósítás feltétele, hogy már a szabályozás szintjén megtörténjen a *pályaorientáció tartalmi követelményeinek* világos, pontos meghatározása. Ebben a vonatkozásban a NAT'95 felosztása volt a legközelebb a szakmai minimumkövetelményekhez, amelyek három területet ölelnek fel: (1) pályaorientációhoz kapcsolódó célzott önismeret-fejlesztés; (2) a pályák, a munka világának megismerése, méginkább az abban való eligazodás elsajátítása; (3) saját pályaterv megvalósításához szükséges tanulási utak megismerése. Mindezek esetében a hangsúly *az ismeretszerzés, ismeretfelhasználás képességén és a saját, önálló cselekvésen* van, ezek együttesen garantálhatják a későbbi aktív pályavittelt és a munkaerőtől elvárt alkalmazkodóképességet.
- A pályaorientáció régi felfogásán való túllépéshez a köznevelés terén a jelenlegi – a pályaorientációt a pedagógiai szakszolgálatok tanácsadási tevékenységével azonosító – modell felől a *többszintes szolgáltatási-tanácsadási modell* felé szükséges elmozdulni. Meg kell határozni – az élethelyzetekre konkretizálva –, hogy melyek *a kötelezően biztosítandó* (és reálisan biztosítható) *pályaorientációs szolgáltatások*, ezek milyen *humán erőforrást igényelnek, és mik az intézményi és információszolgáltatási, informatikai feltételeik*.
- A pedagógusoknak és segítő szakembereknek támogatást kell nyújtani az életút-támogató pályaorientáció rendszerében adódó feladataikra való felkészüléshez. Ennek legeredményesebb módja lehet, ha a *tanárképzésben és a szociális munkások képzésében kötelező elemként megjelennek a pályaorientációs alapismeretek*, a pedagógusok, a szociális és a közművelődési szakemberek *kötelező továbbképzési kínálatában* pedig emellett a magasabb szintű, akár a csoportos tanácsadást is lehetővé tevő képzések (pl. pályaorientációs tanár szakirányú továbbképzés).
- Kialakítandóak a különféle, esetenként más és más ágazathoz tartozó intézmények, szervezetek közötti folyamatos *együttműködés* keretei, országos, regionális és helyi szinten egyaránt. Ez magába foglalja az oktatás különböző szintjei, területei – az alapfokú, középfokú és a felsőoktatás, iskolarendszerű és felnőtt szakképzés – közötti kapcsolatnak, az oktatási intézmények és a gazdaság, illetve a civil szféra szereplői kapcsolatának, a különböző ágazatokhoz tartozó kutató-fejlesztő és egyéb háttérintézmények együttműködésének jogszabályi támogatását, a kapcsolatok kialakulását gátló akadályok lebontását.
- Már a jogi szabályozás koncepciójának a kialakításakor figyelemmel kell lenni *az alternatív tanulási utak, tanulói életpályák adta lehetőségekre, a validáció* kiépítésére és mindebben a pályaorientáció szerepére. A validáció (*előzetes tudás beszámítása*) rendszere Magyarországon még kiforratlan (ezen a téren a TÁMOP⁷

7 TÁMOP: Az uniós társfinanszírozású Nemzeti Fejlesztési Terv II. keretében indult Társadalmi Megújulás Operatív Program (2007-2013).

első időszakában csak a felsőoktatásban történtek kisebb jelentőségű fejlesztések). A pályaeorientáció és a validáció közötti kapcsolódás főként a felnőttekkel folytatott tanácsadásban lenne meghatározó jelentőségű. A köznevelés oldaláról ehhez egyrészt a *nem formális módon szerzett tudást elfogadó szemléletre*, másrészt a konkrét végzettségeknél beszámítható előzetes tudás, tapasztalat elemeinek meghatározására lenne szükség.

- Az oktatás *tartalmi szabályozásának* (NAT, kerettantervek) *biztosítania kell a lehetőséget* az iskolai pályaeorientációra, de *nem szabad túlszabályoznia* azt: a pályaeorientációs munka jellemzően nondirektív megjelenése okán különösen érzékeny a spontaneitásra, a nyitott légkörre, a tervezett, de nem túltervezett iskolai munkára.

3. Pályaeorientációs tevékenységeket támogató eszközök

A köznevelési pályaeorientációs tevékenység hatékonyságának növeléséhez, a tanulók készségfejlesztéséhez, önálló tájékozódásához, a tanácsadói végzettséggel nem rendelkező pedagógusok bevonásához könnyen hozzáférhető támogató eszközökre van szükség.⁸ Ezek közé tartoznak:

- Online elérhető, *folyamatosan karbantartott, aktualizált pályainformációs tartalmak*. Ezek lehetnek adatbázisok, szöveges, multimédiás anyagok, lehetnek statikus vagy interaktív jellegűek, elérhetők lehetnek különféle portálokon, a közösségi médiában, okostelefonon stb., szolgálhatják a foglalkozások, a szakképzések és végzettségek, a képzési utak és lehetőségek, a jogi szabályozás, a munkaerőpiac, az álláskeresési technikák, a munkajog, a vállalkozói tudnivalók, a segítő-támogató lehetőségek megismerését.
- *Az iskolai pedagógiai munkában használható eszközök*: digitális és hagyományos készségfejlesztő, pályaismeret-fejlesztő, ismeretbővítő eszközök, játékok, tananyagok, tanári segédletek stb.
- Önállóan vagy tanári, tanácsadói segédlettel használható *önismereti kérdőívek*, a döntésekre felkészítő *ellenőrző listák a tanulók és szüleik számára*.
- *A világhálón keresztül történő kapcsolattartást, hálózatépítést szolgáló eszközök*: online tanácsadást, az internetes közösség általi tartalomfejlesztést, az életpálya-építési – pl. iskolákkal, szakmákkal kapcsolatos – tapasztalatok megosztását, a pályaeorientációs szakemberek hálózatba szerveződését stb. lehetővé tevő rendszerek.

Az ilyen támogató eszközök kifejlesztésénél, illetve az eszközfejlesztést támogató pályázati kiírásoknál *figyelemmel kell lenni a következő szempontokra*:

Fenntarthatóság, a naprakészség biztosítása. A tanulás-oktatás és a munka világa, a gazdaság, a társadalom folyamatos változásban vannak, ennek megfelelően a pályaeorientá-

8 Cikkünk első részében áttekintettük, milyen online elérhető támogató eszközök állnak jelenleg rendelkezésre, és melyek fejlesztése van folyamatban. Egy részletesebb, a hagyományos tananyagokra is kitérő áttekintés érhető el a www.taninfo.hu/tudastar_eletpalya_epites.htm címen.

cióhoz használatos, tájékoztató funkciójú támogató eszközöknek folyamatosan változó információkat kell tartalmazniuk. Gyakori, hogy a kifejlesztett eszközök aktualizálására nincsen forrás, így azok tartalmi elavulnak, és félretájékoztatják használójukat. A fenn tarthatóság esetünkben nem korlátozódhat arra, hogy a létrehozott eszközök, rendszerek adott időszakban létezzenek, elérhetők legyenek: fejlesztést csak abban az esetben szabad finanszírozni, ha az aktualizálásra is számítani lehet.

A folyamatos aktualizálás leginkább akkor valósítható meg, ha az eszköz olyan rendszerekre, adatbázisokra támaszkodhat, amelyeknek karbantartását az állam jogszabály erejével garantálja. Ilyen pl. a köznevelés információs rendszere, a kötelező statisztikai adatszolgáltatások, az Országos Képzési Jegyzék, a továbbtanulási jelentkezésekhez készülő adatbázisok stb. (Juhász, 2008).

Széles körű használat biztosítása: Ahhoz, hogy a kifejlesztett eszközök ténylegesen hasznosuljanak, ismertté kell tenni, meg kell szeretetni őket, és meg kell tanítani az alkalmazásukat (a közoktatásban például tréning, ill. pedagógus-továbbképzés keretében). Ha – mint az gyakran előfordul – erre nem fordítanak kellő figyelmet, és egy fejlesztési projekt az eszköz létrehozásával lezárul, a fejlesztésre költött összeg kárba vesztet. A pályorientáció új rendszerében az eszközökhöz való hozzáférést és megismerésük lehetőségét segíteni kell (pl. gyűjtőportálok kialakításával, bemutatási lehetőségek szervezésével).

Természetesen a promóció csak azon eszközök esetén lehet eredményes, amelyeket a célcsoport szívesen használ. Ennek feltétele a *felhasználóbarát*, motiváló, a tényleges igényekhez, a felhasználók ízléséhez, internethasználati szokásaihoz stb. igazodó megvalósítás.

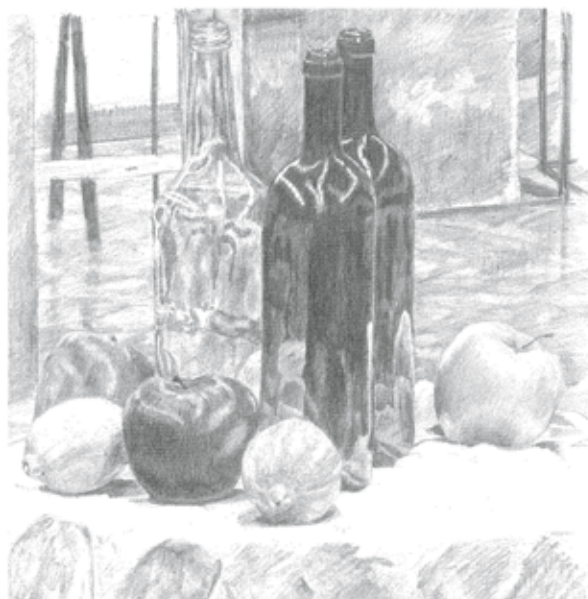
Összefoglalás

Amint láthattuk, a pályorientáció korábbi értelmezésének továbbgondolása, az ún. életút-támogató pályorientációs szemlélet és gyakorlat a köznevelés és a benne dolgozó pedagógusok számára is megváltozott szerepet hoz és új lehetőségeket nyit meg, valamint az iskola és a helyi társadalom viszonyrendszerének újragondolására készítet. A korábbi, jellemzően laikus alkalmi – csak egyes kritikus döntési pontokon beavatkozó – segítségnyújtóból a pedagógusok, megfelelő támogatás mellett, kulcsszereplőkké léphetnek elő tanítványaik leendő sikeres szakmai pályafutásának megalapozásában. Ahogyan a pedagógiai munka egésze, a pályatervezéshez és -vezetéshez szükséges „életpálya-építési kompetenciák” fejlesztése is folyamatelv alapján szerveződik, és életkorhoz, érettségi szinthez alkalmazkodó módszerekkel már a köznevelés alsó szintjeitől kezdve annak legfelső évfolyamáig és azon túl is folytatható, sőt folytatandó. Az ilyen típusú feladatokhoz a pedagógusok számára a ráfordítható idő és felhasználható eszközök mellett megfelelő szakmai alapok, felkészítés is szükséges. Ez a leendő pedagógusok számára a felsőoktatásban a pályorientációs kompetenciák pedagógusképzésbe való szerves beépítésével, minden pedagógusjelölt számára kötelező oktatásával biztosítható. A már pályán lévő pedagógusoknak a pedagógus-továbbképzés pályorientációs ismereteket kínáló kurzusai nyújthatnak lehetőséget a felkészülésre.

Az iskolai pályaorientációs tevékenységhez elengedhetetlen a megfelelő információs háttér és a pedagógiai munkát segítő korszerű eszközök biztosítása, az életút-támogató rendszer harmadik alapvető elemét pedig a kifejezetten pályaorientációs szaktudással rendelkező, életút-támogató pályaorientáció nyújtására képzett szakemberek, tanácsadók bevonása jelenti.

IRODALOM

- BORBÉLY-PECZE TIBOR BORS (2010a): Életút-támogató pályaorientáció. ELTE PPK, PhD értekezés, kézirat
- BORBÉLY-PECZE TIBOR BORS (2010b): A dán pályatanácsadó rendszer a 2003-as reformok után. In *Életpályatanácsadás*, FSZH, 2010/5-6:16-22 old.
- BORBÉLY-PECZE TIBOR BORS (2011): Az életút-támogató pályaorientáció/életpálya-tanácsadás hálózatrendszerének gyakorlati megvalósítása Walesben. In Borbély-Pecze Tibor Bors (szerk.) *Az életút-támogató pályaorientáció rendszerének bevezetése Magyarországon*. FSZH, Budapest
- BŐHM ANTAL (2003): *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*. Agroinfo, Budapest
- CEDEFOP (2009): *Professionalising career guidance. Practitioner competences and qualification routes in Europe*. CEDEFOP Panorama series 164, Luxembourg
- ELGPN (2012): *Lifelong Guidance Policy Development: A European Resource Kit*
- Európai Tanács: *Draft Resolution of the Council and of the Representatives of the Member States meeting within the Council on Strengthening Policies, Systems and Practices in the field of Guidance throughout life in Europe*; 18 May 2004
- Európai Tanács: *Council Resolution on better integrating lifelong guidance into lifelong learning strategies*, 21 November 2008
- Európai Tanács ajánlása a korai iskolaelhagyás csökkentését célzó szakpolitikákról – A korai iskolaelhagyás csökkentését célzó átfogó szakpolitikák keretrendszere (2011. június 28.)
- Európai Unió Tanácsa (2005) *Bizottsági munkaanyag. Pályaorientáció: Kézikönyv szakpolitikai döntéshozók számára*, SEC (2005) 265 2005. március 1. Brüsszel
- JUHÁSZ ÁGNES (szerk.) (2008): *Adattérkép. A TÁMOP 2.2.2 projekt keretében megvalósítandó internetes pályaorientációs rendszer adatforrásai*. FSZH
- LANNERT JUDIT (2004): *Pályaválasztási aspirációk – A 13 és 17 évesek továbbtanulási aspirációi mögött munkáló tényezők három kistérségben*. BKE, PhD értekezés
- OECD (2004a): *A handbook for policy makers*, Paris
- OECD (2004b): *Career guidance and public policy; Bridging the gap*, Paris
- PRINCZINGER P. (2009): *A hazai pályaorientációs szabályozók áttekintése, javaslattétel egy nemzeti szintű szabályozó és finanszírozási rendszerre*. Princzinger Ügyvédi Iroda, Budapest
- RÓKUSFALVY PÁL (1969): *Pályaválasztás, pályaválasztási érettség*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest
- Savickas, L. Mark (2002) *Career construction, A development theory of vocational behaviour*. In Brown, Duane (ed.) *Career choice and development*, Jossey-Bass, Fourth edition, San Francisco, USA
- SDS: *Skills Development Scotland (2012): Career Management Skills for Scotland*, <http://www.skillsdevelopmentscotland.co.uk/news-and-events/news/careers-management-skills-framework/>
- SULTANA, RONALD/CEDEFOP (2004): *Guidance policies in the knowledge society. Trends, challenges and responses across Europe. A Cedefop synthesis report* CEDEFOP: Luxembourg, Panorama No. 85
- SZILÁGYI KLÁRA – VÖLGYESY PÁL (1998): *Pályaorientációs foglalkozások tapasztalatai a szakképzésben. Szakképzési szemle*, 14. évf. 1998. 3. 90-95. p.

Hajba László: Csendélet (ceruzarajz, tus, filctoll)

Az összetett beállítást több fázison keresztül redukálva, felismerhetővé válnak a formák, a térbeli viszonylatok, a fény-árnyék hatások és a textúrák lényeges vizuális jellemzői. Ez a feladattípus előkészítése az elvont alakzatokkal történő szabad komponálási gyakorlatoknak, a képi-téri jelekben való gondolkodásnak.